

100
LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Przemysław Waingertner

Konspiracja trzech pokoleń

Związek
Młodzieży Polskiej „Zet”
i ruch zetowy
(1886–1996)

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Konspiracja trzech pokoleń

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

100

LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Przemysław Waingertner

Konspiracja trzech pokoleń

Związek
Młodzieży Polskiej „Zet”
i ruch zetowy
(1886–1996)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2017

Przemysław Waingertner – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski Najnowszej, 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27A

RADA REDAKCYJNA
SERII 100 LAT NIEPODLEGŁOŚCI

Przemysław Waingertner – przewodniczący; członkowie: Agnieszka Jędrzejewska
Lilianna Ladorucka, Krzysztof Lesiakowski, Sebastian Pilarski, Piotr Zawilski
członkowie honorowi: Kazimierz Badziak, Hubert Bekrycht

RECENZENT

Marek Dutkiewicz

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

Munda – Maciej Torz

PRZYGOTOWANIE INDEKSU

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © <https://wikimedia.commons.org>
Związek Młodzieży Polskiej „Zet” – Warszawa 1905 r.

© Copyright by Przemysław Waingertner, Łódź 2017
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08054.17.0.M

Ark. wyd. 42,0; ark. druk. 39,75

ISBN 978-83-8088-746-6
e-ISBN 978-83-8088-747-3

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ I. KONSPIRACJA „ZETU” W OKRESIE ZABORÓW I WIELKIEJ WOJNY	17
1. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” w latach 1886–1914. Geneza, struktury i działalność	17
2. Ekspozytury i wpływy „Zetu” w okresie zaborów	47
3. Inspiracje – spory – koncepcje programowe	77
4. Zetowcy w latach Wielkiej Wojny	106
ROZDZIAŁ II. „ZET” W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ	129
1. Ruch zetowy w Polsce międzywojennej	129
2. Wizje ustroju państwa i ładu społecznego	163
3. Koncepcje polityki narodowościowej	198
4. Wobec polityki zagranicznej Drugiej Rzeczypospolitej	230
5. W obliczu zagadnień gospodarczych	263
ROZDZIAŁ III. ZETOWCY W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ	297
1. Konspiracje prawicy zetowej pod okupacją	297
2. Organizacje podziemne syndykalistów	326
3. Zetowcy na obczyźnie	354
4. Koncepcje walki o Polskę i wizje niepodległego państwa	382
ROZDZIAŁ IV. ZETOWCY NA UCHODŹSTWIE I W KRAJU PO 1945 ROKU	411
1. Przedstawiciele, działalność i wpływy „Zetu” na obczyźnie	411
2. Zetowcy w Lidze Niepodległości Polski	437
3. Emigracja zetowa wobec zagadnień międzynarodowych i polskich	466
4. Środowisko zetowe w Polsce	492

ZAKOŃCZENIE	519
SŁOWNIK DZIAŁACZY RUCHU ZETOWEGO	531
BIBLIOGRAFIA	549
INDEKS OSOBOWY	601
WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW	627
OD REDAKCJI	633

WSTĘP

Celem stawianym przed niniejszą monografią jest przedstawienie historii ruchu zetowego, dziejów jego poszczególnych struktur i ich działalności; ukazanie procesu kształtowania się zetowej myśli politycznej i jej analiza; wreszcie prezentacja losów najwybitniejszych zetowców.

Pojęcie „ruch zetowy” stosowane jest przy tym w książce – zgodnie z tendencją obecną w źródłach oraz historiografii – na określenie zarówno niejawnych struktur, skupiających tylko wtajemniczonych, tzw. braci zetowych, a funkcjonujących w okresie zaborów i I wojny światowej, w Drugiej Rzeczypospolitej oraz w latach II wojny światowej, a także po 1945 r. na emigracji i w kraju, czyli Związku Młodzieży Polskiej „Zet” (ZMP) do 1918 r., Związku Patriotycznego (ZP) i „Zetu” akademickiego w Polsce międzywojennej, Koła Braterskiego na uchodźstwie po 1939 r. oraz grupy zetowców, organizującej środowiskowe spotkania i zjazdy w kraju po zakończeniu II wojny światowej, jak również licznych organizacji tajnych i jawnych, które były zakładane samodzielnie, współtworzone, kierowane, kontrolowane, inspirowane i penetrowane przez „braci” zetowych od 1886 r. do schyłku minionego stulecia.

Część spośród nich – pod zaborami np.: Związek Kół Gimnazjalnych, „Czerwona Róża”, „X”, Związek Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”), Towarzystwa Tomasz Zana, Grupy Narodowe, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, Zjednoczenie Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą i Związek Młodzieży Rzemieślniczej im. Jana Kilińskiego; w Polsce międzywojennej m.in.: Związek Młodych Polaków, Związek Młodej Polski, Towarzystwo Straży Kresowej, Związek Rad Ludowych, Związek Obrony Kresów Zachodnich, Polski Związek Zachodni, Związek Naprawy Rzeczypospolitej, Zjednoczenie Pracy Wsi i Miast, Związek Działaczy Społecznych, Generalna Federacja Pracy, Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej (później Centralny Związek Młodej Wsi), Grupa Techniczna, Związek Polskiej Młodzieży Demokratycz-

nej i Związek Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej (przemianowany następnie na Związek Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej); wreszcie w latach II wojny światowej emigracyjny Zespół Piłsudczyków, natomiast w okupowanym kraju konspiracyjny Związek Odbudowy Rzeczypospolitej, Grupa Techniczna i Polski Związek Zachodni – związane były z ZMP, ZP, „Zetem” akademickim” bądź Kołem Braterskim na uchodźstwie bardzo ściśle, co uzasadnia określenie ich wręcz mianem zetowych ekspozytur. Zetowcy zakładali je, zajmowali kluczowe stanowiska zarówno w ich władzach centralnych, jak i terenowych, jako ideolodzy i eksperci tworzyli zasady programowe, redagowali organy prasowe, wreszcie stanowili najbardziej aktywną część kadry, kształtując ich ideologię i działalność.

Ponadto silne związki łączyły ZMP, ZP, „Zet” akademicki i Koło Braterskie z innymi organizacjami – pod zaborami np. z Narodowym Związkiem Robotniczym, Narodowym Związkiem Chłopskim, Ligą Oświaty Ludowej, Towarzystwem Pomocy Unitom, Towarzystwem Oświaty Narodowej i Drużynami Bartoszewskimi; w okresie dwudziestolecia międzywojennego m.in. ze Związkiem Związków Zawodowych, Centralnym Związkiem Osadników, Związkiem Powstańców Śląskich, Związkiem Strzeleckim, Światowym Związkiem Polaków z Zagranicy, Związkiem Polaków w Niemczech, Ligą Morską i Kolonialną, Centralnym Towarzystwem Organizacji i Kółek Rolniczych oraz Związkiem Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych; natomiast w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu z emigracyjną Ligą Niepodległości Polski oraz działającymi w okupowanym kraju w konspiracji Organizacją Orła Białego, Chłopską Organizacją Wolności „Racławice” (ChOW), Polską Organizacją Zbrojną „Znak” (POZ) i Związkiem Syndykalistów Polskich (ZSP).

Jednak w organizacjach tych zetowcy musieli często rywalizować o wpływ z innymi środowiskami politycznymi. Wynikało to przede wszystkim z większej liczebności i wewnętrznej wielonurtowości tych stowarzyszeń, w których przedstawiciele ZP i „Zetu” akademickiego dzierżyli co prawda pewne kluczowe stanowiska i brali udział w wypracowywaniu programu, ale nie byli w stanie podporządkować ich sobie całkowicie. W efekcie stanowili w nich istotne grupy nacisku, niejednokrotnie byli w stanie sterować organizacją w kierunku przez siebie pożądanym, ale musieli się liczyć również z poglądami i poczynaniami tych działaczy, którzy nie wywodzili się z ZMP, ZP, „Zetu” akademickiego lub emigracyjnego Koła Braterskiego.

W książce stosowany jest także termin „środowisko zetowe” bądź „Zet” na określenie stosunkowo wąskiej – około kilkutysięcznej łącznie w omawianym okresie – grupy członków tajnego ZMP, ZP, „Zetu” akademickiego i Koła Braterskiego, spośród których, jak wiadomo, wywodzili się przy-

wódcy, ideolodzy, najwybitniejsi działacze, wpływowi politycy i publicyści organizacji, zaliczanych do ruchu zetowego.

Wreszcie pojęcie „myśl polityczna” autor rozumie w sposób wieloaspektowy, stosując je do różnych przejawów aktywności intelektualnej, mających odniesienie do polityki – nie tylko do diagnoz politycznej sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej, ale także do ocen warunków społeczno-gospodarczych i kulturowych oraz do formułowanych propozycji zmian zastanej rzeczywistości, wynikających z postaw ideologicznych oraz wyznawanych poglądów politycznych. Przyjęcie takiej interpretacji wynika z zaakceptowania przez autora stanowiska, iż myśli politycznej nie można ograniczyć jedynie do refleksji na temat dosłownie rozumianych faktów politycznych, gdyż zawiera ona również prezentacje i sądy dotyczące wydarzeń oraz procesów uznawanych za polityczne w danym okresie i warunkach historycznych.

W książce zostały zatem przedstawione stwierdzenia opisujące sytuację polityczną, społeczno-gospodarczą i kulturową (dwie ostatnie z punktu widzenia stanowiska politycznego); dotyczące ich oceny, zgodnie z którymi pewne stany były akceptowane, a inne oceniane krytycznie bądź potępiane; wreszcie wynikające z tych ocen dyrektywy działania politycznego, zalecające lub przewidujące osiągnięcie celów nie tylko czysto politycznych, ale także społecznych czy gospodarczych (wyznaczonych w wyniku konfrontacji oceny sytuacji zastanej z pożądaną). Tak rozumiana myśl polityczna zawiera elementy ideologii oraz koncepcje i poglądy polityczne, odnoszące się do poszczególnych problemów z zakresu ustroju, polityki zagranicznej, stosunków społeczno-ekonomicznych oraz kultury¹.

Monografia obejmuje chronologicznie ponad stulecie – lata 1886–1996. Cezura początkowa jest oczywista – wyznacza ją data zebrania przedstawicieli młodzieży akademickiej, studiującej na Uniwersytecie Warszawskim, na którym zapadła decyzja założenia nowej, konspiracyjnej organizacji studenckiej. Została ona zrealizowana na początku następnego roku podczas zjazdu akademików, inaugurującego działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Natomiast jako symboliczna cezura końcowa dziejów ruchu zetowego wybrana została data opublikowania przez nielicznych żyjących przedstawicieli środowiska zetowego w kraju – ostatnich kultywujących tradycję środowiskowych spotkań – obszernego opracowania, stanowią-

¹ Zgodna z zaprezentowaną powyżej interpretacją pojęcia myśli politycznej – patrz np. w: J. Jachymek, *Myśl polityczna PSL-Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983, *passim*; W. Paruch, *Między wyobrażeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, „Polityka i Społeczeństwo” 2004, nr 1, s. 9–38; J. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe Piast 1926–1931*, Warszawa 1970, s. 57–83; R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997, s. 165–234.

cego w ich intencji zarówno podsumowanie dorobku ruchu, jak i jego swoisty, ideowy testament.

Zetowcy stanowili jeden z najbardziej programowotwórczych ośrodków wśród wszystkich niejawnych i legalnych polskich ruchów, obozów, organizacji i ugrupowań politycznych, funkcjonujących pod zaborami, w okresie Wielkiej Wojny, Drugiej Rzeczypospolitej, II wojny światowej i w latach powojennych na uchodźstwie. Ich refleksję polityczną cechowało bogactwo poruszanej problematyki. Znalazło się w niej miejsce dla kwestii ustrojowych, polityki społecznej i narodowościowej, praw obywatelskich, polityki zagranicznej, wreszcie wybranych problemów z różnych dziedzin gospodarki. Charakteryzowała ją także różnorodność koncepcji, wypracowanych przez zetowców samodzielnie bądź zapożyczanych przez nich od innych ośrodków i nurtów politycznych, ale rozwijanych i przekształcanych na własną modłę.

Należały do nich: w sferze ładu polityczno-społecznego – system demokratyczny, idea „silnego państwa”, koncepcja asymilacji państwowej mniejszości narodowych oraz wizja „państwa uspołecznionego”, realizującego hasło sprawiedliwości społecznej; w polityce zagranicznej – idee federalizmu i prometeizmu, koncepcja „polskiego Międzymorza”, program integracji Polonii i dróg wiodących do odzyskania niepodległości w latach I i II wojny światowej; w dziedzinie ekonomii – propozycje spółdzielczej „gospodarki kolektywnej”, planowania, etatyzmu i interwencjonizmu państwowego; wreszcie całościowa, alternatywna wizja państwa syndykalistycznego, obejmująca zarówno ustrój polityczny, jak i porządek społeczno-ekonomiczny, sformułowana przez lewicę środowiska zetowego.

Należy podkreślić, że pomimo funkcjonowania przez ponad stulecie, rozbudowania struktur i wielonurtowości organizacyjnej oraz dużego zróżnicowania i wieloaspektowości myśli politycznej, ruch zetowy, jako zjawisko ujmowane kompleksowo, nie stał się, jak dotąd, przedmiotem pogłębionej, wielostronnej, kompleksowej naukowej analizy. Opublikowane do tej pory prace historyczne, dotyczące jego problematyki, są niewątpliwie bardzo wartościowe. Jednakże – z punktu widzenia celu badawczego, przyświecającego niniejszej rozprawie – cechują je pewne istotne mankamenty.

Część spośród nich, jak np. opracowania Tadeusza Katelbacha, Tomasza Piskorskiego, Janusza Rakowskiego, Stefana Szwedowskiego czy też zawarte w wydawnictwie pod redakcją Tadeusza W. Nowackiego, choć interesujące i znaczące poznawczo, są nie tyle klasycznymi pracami naukowymi, ile literaturą historyczną, łączącą elementy naukowej analizy, subiektywnych wspomnień i ocen, publicystyki oraz opowieści popularyzującej dzieje ruchu zetowego².

² Tytuły prac autorów przywołanych we wstępie, zostały zamieszczone w bibliografii dołączonej do niniejszej książki.

Inne, typowe historyczne rozprawy monograficzne i biograficzne, autorstwa m.in. Janusza Albina, Seweryna Ajznera, Tadeusza Białasa, Sławomira Cenckiewicza, Joanny Gierowskiej-Kałużur, Ludwika Hassa, Piotra Kardeli, Mieczysława Mroczko czy choćby piszącego te słowa, prezentują dzieje, struktury, koncepcje programowe i sylwetki przywódców poszczególnych organizacji ruchu zetowego w oderwaniu od całości zagadnienia tego ruchu bądź wybrane zagadnienia i historyczne okresy z dziejów „Zetu”.

Problematyka niektórych struktur ruchu zetowego pojawia się w literaturze naukowej również przy okazji prezentacji szerszych zagadnień – np. obozu narodowego i piłsudczykowskiego, politycznego ruchu studenckiego na ziemiach polskich, postaw inteligencji polskiej w XIX i XX stuleciu, problematyki Polonii w okresie międzywojennym, dziejów politycznych emigracji polskiej po 1939 r., funkcjonowania polskiego Państwa Podziemnego w latach II wojny światowej, powstania warszawskiego bądź historii syndykalizmu na ziemiach polskich – w książkach Arkadiusza Adamczyka, Rafała Chwedoruka, Janusza Farysia, Andrzeja Friszke, Andrzeja Garlickiego, Cezarego Lusińskiego, Andrzeja Micewskiego, Darii Nałęcz, Waldemara Parucha, Andrzeja Pilcha, Wojciecha Wrzeńskiego czy Grzegorza Zackiewicza. Jednak z racji skupienia zainteresowań tych autorów na innych problemach zagadnienia związane ściśle z ruchem zetowym nie były przez nich – co zresztą zupełnie zrozumiałe – przedstawiane w sposób wyczerpujący.

Wymienione wyżej powody stały się dla autora niniejszej książki ważkim argumentem, a zarazem wyzwaniem, uzasadniającym potrzebę podjęcia możliwie pełnej rekonstrukcji, prezentacji i analizy genezy, rozwoju, struktur, składu osobowego, myśli politycznej i działalności ruchu zetowego w ponad stuletniej perspektywie jego funkcjonowania – od 1886 r. do końca XX w. Pragnąc zrealizować w jak najszerszym stopniu tak zarysowane zadania badawcze, autor oparł rozprawę na szeroko zakrojonych poszukiwaniach archiwalnych, rozległej kwerendzie prasy oraz możliwie kompletnych studiach nad dostępną literaturą przedmiotu.

Najbardziej pomocne w odtworzeniu myśli politycznej zetowców okazały się zespoły archiwalne zgromadzone w Warszawie w Archiwum Akt Nowych (m.in. Akta Organizacji Młodzieżowych oraz Zespoły: Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, Głównego Komitetu Zjazdu Uczestników Ruchu Niepodległościowego Młodzieży Polskiej, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ruchu Niepodległościowego ZMP „Zet”, Towarzystwa Straży Kresowej, Zakładu Systemów Totalitarnych i Dziejów II Wojny Światowej Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Zjednoczenia Pracy Wsi i Miast, Związku Naprawy Rzeczypospolitej, Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej, Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej oraz Związku Syndykalistów Polskich), Bibliotece Narodowej (pamiętniki i wspomnienia oraz notatki i materiały

stanowiące spuściznę po Stanisławie Bukowieckim, Ignacym Nowaku, Zofii Dłużewskiej-Kańskiej, Tomaszu Piskorskim, a przede wszystkim Stefanie Szwedowskim), Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (obszerna praca o dziejach „Zetu” autorstwa Stefana Szwedowskiego) i w Muzeum Historii Ruchu Ludowego (kolekcja Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej „Siew” i Centralnego Związku Młodej Wsi).

Kwerendą objęto również zasoby archiwalne Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego (druki ulotne dotyczące życia politycznego młodzieży akademickiej w Polsce międzywojennej oraz spuścizna po Stanisławie Kozickim – pamiętniki i praca o dziejach Ligi Narodowej), Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (materiały do dziejów „Zetu” i biografii jego członków), Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (papiery Stefana Szwedowskiego, pamiętniki Stefana Jankowskiego oraz materiały do dziejów ZOKZ), Archiwum Państwowego w Łodzi (Łódzki Oddział Ochronny – Akta Komitetu Koronnego Oddziału Młodzieży Narodowej), Archiwum Państwowego w Lublinie (spuścizna Kazimierza Wyszyńskiego) i Biblioteki Cyfrowej Ośrodka Karta (Kolekcja Związku Syndykalistów Polskich).

Pomocne okazały się także materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (zespoły Ligi Niepodległości Polski, Stefana Mękarskiego i Barbary Mękarskiej-Kozłowskiej).

Źródłem wiedzy o strukturach, działaczach, koncepcjach programowych i poczynaniach ruchu zetowego była oczywiście prasa zaliczanych doń organizacji. Kwerendą objęto zatem tytuły prasowe wydawane przez zetowców jeszcze w okresie zaborów i I wojny światowej, np. „Młodzież”, „Pobudka”, „Sprawa” i „Teką”.

Spośród tytułów wydawanych w okresie międzywojennym przebadano nieoficjalny organ prasowy ZP w Drugiej Rzeczypospolitej, tj. „Sprawy Polskie”; organy centralne i lokalne Straży Kresowej i Związku Rad Ludowych – „Wschód Polski”, „Gazetę Wileńską”, „Ziemie Wileńską”, „Polaka Kresowego”, „Głos Ziemi Chełmskiej” i „Ziemie Suwalską”; tytuły redagowane i wydawane przez środowiska Związku Obrony Kresów Zachodnich i Polskiego Związku Zachodniego – „Strażnicę Zachodnią”, „Polskę Zachodnią”, „Polskę Zachodnią. Rocznik Związku Obrony Kresów Zachodnich”; ogólnopolską i regionalną prasę Związku Naprawy Rzeczypospolitej, Zjednoczenia Pracy Wsi i Miast oraz Związku Działaczy Społecznych – „Przełom”, „Naród i Państwo”, „Placówkę” i „Ziemie Pińską”; tytuły Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej i Centralnego Związku Młodej Wsi – „Chłopską Wiosnę”, „Przodownika Wiejskiego”, „Siew” i „Siew Młodej Wsi”; pisma, reprezentujące poglądy syndykalistycznego, lewicowego skrzydła w ZP oraz organizacji związkowych, Generalnej Federacji Pracy i Związku Związków Zawodowych, w któ-

rych znaleźli się jego przedstawiciele – „Syndykalistę”, „Solidarność Pracy”, „Solidarność Robotniczą”, „Front Robotniczy” i „Głos Niezależnych”; organ Światowego Związku Polaków z Zagranicy „Polacy Zagranicą”; centralne pismo Ligi Morskiej i Kolonialnej „Morze”; prasę organizacji ruchu spółdzielczego – „Czasopismo Spółdzielni Rolniczych”, „Poradnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych”, „Poradnik Spółdzielni Kredytowych”, „Rzeczpospolitą Spółdzielczą” i „Zjednoczenie”; wreszcie tytuły studenckiego ruchu politycznego, związanego z „Zetem” akademickim, OMN i ZPMD – „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, „Przemiany”, „Życie Uniwersyteckie”, „Życie Akademickie” i „Rzeczpospolitą Akademicką”.

Przeprowadzono również poszukiwania w pismach społeczno-politycznych i gospodarczych Drugiej Rzeczypospolitej, nie należących w ścisłym tego słowa znaczeniu do prasy zetowej, w których publikowali zetowcy: „Kulturze Polski”, piśsudczykowskiej „Drodze”, „Biuletynie Polsko-Ukraińskim”, „Sprawach Narodowościowych”, „Gospodarce Narodowej” i „Polsce Gospodarczej”. Objęto także wybiórczą kwerendą tytuły innych obozów, środowisk i partii politycznych, które prezentowały niekiedy oceny i opinie dotyczące ruchu zetowego, jego koncepcji programowych i bieżącej działalności. W grupie tej znalazły się: piśsudczykowska „Gazeta Polska”; konserwatywne pisma „Czas” i „Prawda”; „Gazeta Warszawska” i „Warszawski Dziennik Narodowy”, reprezentujące obóz narodowy; socjalistyczny „Robotnik”; wreszcie „Praca”, będąca organem Narodowej Partii Robotniczej – Lewica.

Kwerenda objęła także czasopisma wydawane przez środowiska związane z zetowcami, a wychodzące w latach II wojny światowej na emigracji oraz w podziemiu w okupowanym kraju – np.: „Listy z Londynu”, „Czyn”, „Iskrę”, „Myśl”, „Myśl Młodych”, „Sprawę” oraz „Sprawę. Organ Związku Syndykalistów Polskich i Syndykalistycznego Porozumienia Powstańczego”. Ponadto w pracy wykorzystano tytuły prasowe, które po zakończeniu II wojny światowej ukazywały się na uchodźstwie pod auspicjami między innymi środowiska zetowego – „Biuletyn Wewnętrzny Ligi Niepodległości Polski”, „Za Wolność i Niepodległość” oraz „Za Wolność i Niepodległość. Biuletyn Informacyjny Ligi Niepodległości Polski”.

Wykorzystane zostały również pisma emigracyjne, które udostępniały swoje łamy zetowcom w okresie wojny i po 1945 r. (wśród nich: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, „Orzeł Biały”, „Wiadomości Polskie Polityczne i Literackie” oraz „Wiadomości”), a także grupa czasopism krajowych, w których u schyłku lat czterdziestych wypowiedzieli się działacze środowiska zetowej lewicy pozostający w Polsce (m.in. „Robotnik” i „Robotniczy Przegląd Gospodarczy”).

Przebadane zostały też źródła drukowane, a wśród nich m.in.: pamiętniki, dzienniki, wspomnienia i relacje T. Katelbacha, J. Rakowskiego, Michała Grażyńskiego, Melchiora Wańkowicza, Kazimierza Świtalskiego, Sławoja

Felicjana Składkowskiego i Henryka Grubera, sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej, Sejmu i Senatu II, III, IV i V kadencji Rzeczypospolitej Polskiej, Sejmu Wileńskiego oraz Sejmu Śląskiego, Komunikaty Informacyjne Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę, wreszcie wydawnictwa programowe, deklaracje, statuty, manifesty, rezolucje i rozprawy publicystyczne z okresu międzywojennego, II wojny światowej (emigracyjne i krajowe) i okresu po 1945 r. (uchodźcze i opublikowane w Polsce), autorstwa czołowych ideologów, ekspertów i liderów ruchu zetowego, m.in.: S. Bukowieckiego, Józefa Siemieńskiego, Kazimierza Wyszyńskiego, Bolesława Srockiego, Kazimierza Zakrzewskiego, Stanisława Gierata i Antoniego Peretiatkowicza.

Praca oparta została również na dotychczasowych ustaleniach naukowej literatury historycznej, której spis zawiera bibliografia zamieszczona na końcu niniejszej książki.

Świadomość wspomnianego wcześniej zróżnicowania wpływów zetowych wśród organizacji uważanych za ekspozytury ZP i „Zetu” akademickiego – dostrzeganego zarówno przez obserwatorów życia politycznego w Polsce międzywojennej, jak i historyków – spowodowała dwojakie podejście badawcze do zagadnienia ich struktury, prezentowanych przez nie koncepcji programowych i działalności.

W przypadku stowarzyszeń i ugrupowań pozostających w ścisłym związku ze środowiskiem zetowym, kontrolowanych i kierowanych przez zetowców, zasadne wydawało się stosunkowo szczegółowe przedstawienie ich organizacji i poczynań, jak również traktowanie dokumentów programowych i tekstów publicystycznych, prezentujących poglądy tych ośrodków, a wypracowanych w gronie ich ideologów i ekspertów, należących do ZP lub „Zetu” akademickiego, jako materiału badawczego, użytecznego zasadniczo w całości dla analizy idei zetowych.

Natomiast wobec wystąpień programowych i publicystyki, reprezentujących postawy ideowe, charakterystyczne dla organizacji, w których zetowcy stanowili wpływowe środowiska, ale nie byli w stanie opanować ich całkowicie i rywalizowali w ich strukturach o pozycję z innymi środowiskami, celowe wydawało się ograniczenie badanego materiału do publikacji, wystąpień i dokumentów programowych, których autorami byli konkretni działacze zetowi. Zrezygnowano w tym przypadku również ze szczegółowej prezentacji struktury tych stowarzyszeń czy ugrupowań na rzecz bardziej ogólnych informacji.

Należy zauważyć, iż źródła zgromadzone w archiwach krajowych i zagranicznych, podobnie jak drukowane, odnoszą się przede wszystkim do dziejów ruchu zetowego w międzywojennej Polsce, kiedy to zetowcy, funkcjonując najpierw w warunkach demokratycznego i niepodległego państwa, a następnie stanowiąc komponent obozu rządzącego po przewrocie majo-

wym, mieli możliwość szerokiego propagowania swego programu i wytwarzania dokumentów o charakterze organizacyjnym. Stąd też zrozumiałe jest widoczne koncentrowanie się autorów dotychczas studiujących historię organizacji ruchu zetowego i publikujących wyniki swych badań właśnie na okresie dwudziestolecia międzywojennego.

W mniejszym stopniu zachowane zostały natomiast źródła z okresu II wojny światowej, kiedy to utrata niepodległości i będące jej wynikiem rozproszenie środowiska na uchodźstwie oraz oczywiste ograniczenia, wynikające z konspiracyjnej działalności w warunkach okupacji w kraju nie sprzyjały wyczerpującemu udokumentowaniu jego twórczości programowej i działalności. Skromniejsza liczba dokumentów i świadectw z epoki, dotyczących dziejów „Zetu”, odnoszących się do okresu po zakończeniu II wojny światowej na emigracji, a przede wszystkim w kraju wynika z kolei ze stopniowego zanikania zarówno aktywności programowej, jak i bieżącej działalności, a także znaczenia samego środowiska zetowego (choć jego przedstawiciele nadal byli czynni na polu polityki, poczynając społecznych, publicystyki czy nauki, funkcjonując w różnych ugrupowaniach politycznych, organizacjach społecznych, instytucjach państwowych i kręgach zawodowych), jak również coraz szczuplejszej liczby jego członków. Trzeba podkreślić, że – co za tym idzie – okres drugiej połowy XX w. w skromniejszym stopniu przyciągał, jak dotąd, uwagę badaczy historii ruchu zetowego.

Praca jest zbudowana z czterech obszernych rozdziałów, ułożonych w porządku chronologicznym i podzielonych na problemowe podrozdziały. W rozdziale pierwszym przedstawiono genezę, rozwój, skład osobowy, struktury, działalność, koncepcje polityczne i ekspozytury Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w okresie zaborów i I wojny światowej. Kolejny rozdział ukazuje powstanie, strukturę, skład personalny i poczynania Związku Patriotycznego oraz sieć organizacyjną i funkcjonowanie „Zetu” akademickiego, a także wpływy obydwu organizacji w życiu publicznym Polski międzywojennej, ich stosunek do systemu politycznego i społecznego, koncepcje odnoszące się do zagadnienia mniejszości narodowych, refleksje dotyczące problematyki polskiej polityki zagranicznej i międzynarodowej pozycji Polski oraz propozycje z zakresu ładu i polityki gospodarczej.

Rozdział trzeci został poświęcony przedstawieniu dziejów ruchu zetowego i zetowców w latach II wojny światowej – problematyce konspiracji tzw. prawicy zetowej i organizacji podziemnych zetowych syndykalistów na ziemiach polskich, działalności polityczno-społecznej środowiska zetowego i jego poszczególnych przedstawicieli na uchodźstwie oraz wypracowanym przez zetowców koncepcjom dróg wiodących do odzyskania przez Polskę niepodległości, wreszcie wizjom przysłego państwa.

Wreszcie ostatni rozdział książki prezentuje dzieje środowiska zetowców po zakończeniu II wojny światowej – losy wybitnych postaci ruchu pozostających na obczyźnie oraz inspirowanych, zakładanych i kierowanych przez nich emigracyjnych organizacji i instytucji politycznych tudzież społecznych; poglądy zetowców na uchodźstwie, dotyczące spraw międzynarodowych oraz sytuacji i przyszłości Polski, a także historię środowiska zetowego w kraju po 1945 r.

Ponadto do pracy zostały dołączone: słownik zawierający krótkie biografie najważniejszych liderów, działaczy i ideologów ZMP „Zet” przed I wojną światową, ZP i „Zetu” akademickiego w Drugiej Rzeczypospolitej, Koła Braterskiego działającego na emigracji w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu, a także zetowców z syndykalistycznej konspiracji w okupowanym kraju oraz działaczy zetowych w Polsce po 1945 r.; bibliografię; indeks osobowy i wykaz zastosowanych w tekście książki skrótów.

Autor wyraża przekonanie, że niniejsza książka może przyczynić się do pogłębienia wiedzy historyków, ale także pasjonatów-amatorów domeny Klio o stosunkowo mniej znanym, a przecież niezwykle obszernym, obejmującym ponad sto lat, a zarazem różnorodnym zagadnieniu – z zakresu historii politycznej, społecznej i czynu zbrojnego – aspekcie dziejów Polski i Polaków w okresie ostatniego półtorawiecza. Jeśli przyczyni się przy tym do polemik, stanie się zaczynem naukowych kontrowersji, merytorycznych sporów i naukowej debaty, spełni swoje kolejne zadanie.

Książka ta nie powstałaby w swym ostatecznym kształcie, gdyby nie życzliwość grupy osób, którym autor chciałby wyrazić swoją głęboką wdzięczność. W pierwszym rzędzie podziękowania należą się profesorowi nadzwyczajnemu doktorowi habilitowanemu Arkadiuszowi Adamczykowi za pomoc udzieloną w poszukiwaniach informacji w zbiorach Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie. Autor kieruje podziękowania również pod adresem dyrektora Wojskowego Biura Historycznego, doktora Sławomira Cenckiewicza za udostępnienie ze zbiorów prywatnych dokumentów z Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Wyrazy wdzięczności należą się życzliwemu, ale i wymagającemu recenzentowi książki, profesorowi nadzwyczajnemu doktorowi habilitowanemu Markowi Dutkiewiczowi. Za wszelką pomoc autor dziękuje wreszcie zespołowi Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, a przede wszystkim dyrektorowi i redaktorowi naczelnemu Ewie Bluszcz, kierownikowi Działu Realizacji Produkcji Wydawniczej Liliannie Ladoruckiej, redaktor inicjującej Iwonie Gos oraz – za profesjonalizm, rzetelność i cierpliwość – redaktorowi Bogusławowi Pielatowi.

Rozdział I

KONSPIRACJA „ZETU” W OKRESIE ZABORÓW I WIELKIEJ WOJNY

1. ZWIĄZEK MŁODZIEŻY POLSKIEJ „ZET” W LATACH 1886–1914. GENEZA, STRUKTURY I DZIAŁALNOŚĆ

Ziemie Królestwa Polskiego – przemianowanego w 1874 r. przez rosyjskiego zaborcę na Kraj Nadwiślański – były w ostatnich trzech dekadach XIX w. obszarem dynamicznych procesów politycznych, społecznych, gospodarczych i świadomościowych. Współwystępowały one i wpływały na siebie wzajemnie. Należały do nich: bezwzględna polityka rusyfikacyjna caratu; represje po powstaniu styczniowym, wyrażające się w konfiskatach majątków uczestników narodowowyzwoleńczego zrywu 1863 r. oraz uwięzieniach i zsyłkach powstańców na Syberię; industrializacja ziem Królestwa; kształtowanie się grupy pracującej inteligencji (zasilonej m.in. przez przedstawicieli ziemiaństwa dotkniętego konfiskatami szlacheckich dóbr dokonywanymi przez zaborcę), warstwy robotniczej (tworzonej przez ludność wiejską migrującą do miast), środowiska burżuazji (pochodzenia niemieckiego i żydowskiego, ale również rodzimej) oraz uwłaszczonego chłopstwa; wreszcie rozwój, a później stopniowe zamieranie idei i intelektualnego nurtu polskiego pozytywizmu.

Zmniejszył się również udział i aktywność w życiu publicznym pokolenia, które doświadczyło wybuchu i klęski powstania styczniowego. Dorastała natomiast młodzież, dla której zryw 1863 r. był nie tyle traumą, ile

raczej owianym romantyczną legendą symbolem walki zbrojnej o niepodległość. Młode pokolenie, nie dezawuuując idei pracy nad awansem cywilizacyjnym ziem polskich i działań nakierowanych na stworzenie społeczeństwa nowoczesnego, lepiej wykształconego, realizującego hasła sprawiedliwości socjalnej i tolerancji narodowościowej, sięgało także chętnie do narodowej skarbnicy haseł patriotycznych i niepodległościowych.

Od połowy lat siedemdziesiątych wieku XIX w Królestwie Polskim coraz częściej spotykanym zjawiskiem wśród młodzieży studiującej i uczącej się stawały się konspiracyjne organizacje samokształceniowe o wyraźnie patriotycznym obliczu. Ich działalność wiązała się m.in. z poczynaniami działacza oświatowego, autora elementarzy i publicysty Konrada Prószyńskiego, publikującego pod pseudonimem Kazimierz Promyk. W omawianym okresie zainicjował on tworzenie sieci kółek, których członkowie kładli nacisk obok wykształcenia na wychowanie patriotyczne w duchu solidaryzmu narodowego i społecznego. W roku 1877 K. Prószyński założył Towarzystwo Oświaty Narodowej, którego zadaniem miało być krzewienie wiedzy i haseł patriotycznych wśród młodych robotników i chłopów. W roku 1881 rozpoczął wydawanie „Gazety Świątecznej” – pisma o charakterze edukacyjnym i wychowawczym, przeznaczonego dla ludności wiejskiej. Podobne cele – edukacja i patriotyczne wychowanie pracującej i uczącej się młodzieży – przyświecały przyrodnikowi Mieczysławowi Brzezińskiemu, który w początkach lat osiemdziesiątych utworzył w Warszawie Koło Oświaty Ludowej. Inicjatywy te przygotowały grunt do stworzenia w przyszłości powszechnej, patriotycznej organizacji młodzieżowej¹.

Z kolei studenci Uniwersytetu Warszawskiego od listopada 1885 r. uczestniczyli w działalności grup samokształceniowych, określanych mianem „kół prowincjonalnych” lub „kół terytorialnych”. Jeszcze w tym samym miesiącu, podczas nielegalnych obchodów rocznicy wybuchu powstania listopadowego, narodziła się w środowisku młodych warszawskich akademików koncepcja utworzenia powszechnej, tajnej, patriotycznej organizacji młodzieży studenckiej. W ślad za tą inicjatywą w grudniu 1885 r. powstało Koło Centralne Studentów Uniwersytetu. Nie miało ono jasno określonego politycznego profilu. W jego skład wchodziły bowiem osoby o różnych zapatrywaniach ideowych. Stało się zatem siłą rzeczy przede wszystkim forum dyskusji ideologicznych. Jego członkowie zajmowali się przy tym także kwe-

¹ B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971, s. 342–343; T. Katelbach, *Zet*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1968, z. 13, s. 6; J. Borkowski, *Zetowcy w Polsce międzywojennej*, „Pokolenia” 1979, nr 4, s. 151; J. Targalski, *Geneza Zetu*, „Pokolenia” 1966, nr 3, s. 7–30; A. Kołodziejczyk, *Przemiany w oświacie i kulturze wsi Królestwa Polskiego w dobie rewolucji 1905 roku*, [w:] *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*, red. A. Żarnowska et al., Warszawa–Radom 2007, s. 227.

stiami gospodarczo-bytowymi społeczności akademickiej, dążąc do przejęcia roli faktycznego rzecznika jej interesów².

Tymczasem w 1886 r. w następstwie zjazdu przedstawicieli polskich stowarzyszeń akademickich w Niemczech, który odbył się rok wcześniej w Gnieźnie i unaoczniał rządowi niemieckiemu ich stosunkowo rozległe wpływy, władze w Berlinie podjęły radykalną decyzję o delegalizacji polskich organizacji studenckich w Cesarstwie Niemieckim. W odpowiedzi, w kręgach Polaków studiujących nie tylko w Niemczech, ale także w całej Europie Zachodniej, narodził się pomysł utworzenia zjednoczonego, powszechnego związku polskiej młodzieży³.

Równoległe z pojawieniem się wśród młodych polskich akademików w Królestwie Polskim, Cesarstwie Niemieckim, jak również na uniwersytetach zachodnioeuropejskich, koncepcji powołania do życia młodzieżowej organizacji, w której prym wieść mieli studenci, idea stworzenia nowej struktury politycznej zakiełkowała też wśród średniego i starszego pokolenia polskiej emigracji niepodległościowej. Urzeczywistniła się ona z inicjatywy środowiska skupionego wokół pułkownika Zygmunta Miłkowskiego, powstańca 1863 r., wcześniej czołowego działacza Zjednoczenia Emigracji Polskiej i Towarzystwa Demokratycznego Polskiego oraz bohatera węgierskiej Wiosny Ludów, a zarazem popularnego pisarza, publikującego pod pseudonimem literackim Teodor Tomasz Jeż⁴.

Nowa organizacja została utworzona w 1887 r. na zamku Hilfikon pod Zurychem w Szwajcarii. Jej twórcami, a zarazem uczestnikami pierwszego, założycielskiego zebrania, byli oficerowie, weterani powstania styczniowego – major Ludwik Michalski-Matysek (zamożny emigrant, właściciel zamku i podróżnik) oraz wspomniany pułkownik Z. Miłkowski; znany działacz emigracyjny Maksymilian Hertl, a także kustosz lwowskiej Biblioteki

² B. Grott, *Zygmunt Balicki. Ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków 1995, s. 11; W. Potkański, *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 4, s. 3.

³ J. Szewski, *Filomaci pomorscy. Tajne związki młodzieży polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830–1920*, Warszawa 1992, s. 28. W zjeździe gnieźnieńskim wzięło udział około 100 delegatów, reprezentujących m.in. polskie stowarzyszenia akademickie w Berlinie, Lipsku, Halle i we Wrocławiu.

⁴ Więcej o Z. Miłkowskim w: S. Kieniewicz, M. Małecki, *Miłkowski Zygmunt Fortunat*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: *PSB*], t. 21, Wrocław 1976, s. 263–268; M. Ostrowska, *T. T. Jeż (Zygmunt Miłkowski). Życie i twórczość*, Kraków 1936, *passim*; A. Lewak, *Zygmunt Miłkowski (T. T. Jeż)*, „Niepodległość” [Warszawa] 1929–1930, t. 1, s. 210–219; W. Kłyszewski, *Z moich wspomnień*, Kraków b.d.w., s. 80–87; S.J. Pastuszka, *Karol Lewakowski. Poglądy i działalność społeczno-polityczna*, Warszawa 1980, s. 186–217; B. Drobner, *Bezustanna walka*, t. 1, Warszawa 1962, s. 157–158; T.W. Nowacki, *Szkic do dziejów Zetu*, [w:] *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996, s. 25–31.

Ossolińskich, Aleksander Hirsberg. Założyciele nadali nowej strukturze nazwę Ligi Polskiej (LP).

Założeniu organizacji przyświecały idee patriotyczne i niepodległościowe. W zamyśle jej twórców miała ona skupić wszystkie siły narodowe w celu odbudowy suwerennej, zjednoczonej Polski. Materialną podstawę jej działań miał stanowić Skarb Narodowy, na który w początkowym okresie działalności LP składało się głównie 30 tysięcy franków, ofiarowanych przez L. Michalskiego-Matyska. Liga, aspirująca do roli kontynuatorki tradycji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, dążyła do ożywienia ducha niepodległościowego i rozbudowy sieci konspiracyjnej w kraju. Środkiem wiodącym do osiągnięcia tego celu miało stać się wysyłanie do kraju upęnomocnionych emisariuszy i akcja informacyjno-propagandowa oparta na działalności wydawniczej. Założyciele LP traktowali jako jej istotny aspekt wydawanie własnego periodyku – „Wolnego Słowa Polskiego”.

Niebawem został też opracowany (prawdopodobnie przez Z. Miłkowskiego) program polityczny organizacji pt. *Ustawa Ligi Polskiej*, ogłoszony 5 grudnia 1887 r. Za główne zadanie uznano w nim skupienie i przygotowanie sił narodowych w celu odzyskania przez Polskę niepodległości w granicach przedzoborowych – jednak w myśl idei federacyjnej, uwzględniającej wielonarodowy charakter przyszłego odrodzonego państwa. Pracami organizacji kierować miała Centralizacja, a struktura Ligi miała opierać się na sieci zakonspirowanych komitetów prowincjonalnych, gubernialnych i powiatowych, zakładanych we wszystkich zaborach, oraz komitetów zagranicznych w krajach zamieszkiwanych przez duże skupiska Polaków. Obok tajnych komitetów miano tworzyć również współdziałające z nimi jawne stowarzyszenia w kraju i na emigracji.

Dodatkowo niepodległościową ideologię LP określały koncepcje Z. Miłkowskiego zawarte w napisanym przez niego traktacie pt. *Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym*. Pomysłodawca Ligi stwierdzał w nim:

Pod wszystkimi trzema zaborami obrona bierna tylko do tego doprowadziła, że mocarstwa zaborcze sprzymierzyły się przeciw narodowi, bo broń im pod nogi cisnął i toczą z nim [...] walkę dalej, nie o to już, ażeby go do schylenia się po broń tę nie dopuścić, ale żeby go wytępić⁵.

Równocześnie Z. Miłkowski oceniał, iż sprawa polska „z porządku dziennego działalności i trosk politycznych [zaborców – P.W.] zesza [...], nie dzięki czemu innemu, jak głównie temu, żeśmy ja zepchnęli sami. Obrona bierna sprowadziła abdykację”⁶.

⁵ T.T. Jeż [Z. Miłkowski], *Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym*, Paryż 1887, s. 10.

⁶ *Ibidem*, s. 24.